

ՀԱՆԴԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԳԻՐՔ ՎԱՍՏԱՆՈՑ

Առաջին բանաստեղծն յոյն՝ ըստ ոմանց Եսիոդոս, նախ գրեց մշակութեան կարեւորութեան վրայ, խառն գիցարանական վիպասանութեամբք, և իրմէ ետեւ եկող քերթողք, վիպագիրք, իմաստասէրք և բնախօսք՝ սկսան աւելի ճոխաբար ճառել նոյն նիւթոց վրայ:

Այսպէս նոյն նիւթերու վրայ առանձին գրող հեղինակք յիշատակին 'ի Հնոց Արիստոտէլ (384 ն. ք. գ.Քրիստոս), և Թէոփրաստոս՝ զոր աւելի բնապատում կրնանք կոչել, իր բուսոց, կենդանեաց, հանքաց, հողմոց, որոտմանց և քարանց վրայ դրելուն պատճառաւ: Իսկ 'ի Լատինաց բազմազոյնք յիշատակուին. ինչպէս են՝ Կատոն, Վարրոն և Վիրգիլեայ աշխարհածանօթ Մշակակեանք, Կոլումելլա, և 'ի մասնաւորք Ապուլիոս:

Այս յոյն և լատին հեղինակներն թէպէտ իրենց մատենից մէջ ամբողջած են մշակութեան վրայ ճառեր և վարդապետութիւն, բայց ամբողջական մարմին մը ձևացած չէր այս ուսմունքը յառաջ քան զձ և ծաղարայտ Քրիստոսի, զորն ձեռքբերիս ունեցած վկայութեանցը նայելով:

Բայց անկէ ետեւ առաջին մեղի ծանօթ Վաստակոց գիրք, որ յոյն ձայնիւ կը կոչուի Γεωπονικά, գանաղան հեղինակներէ ժողովուած և 'ի մի ամբողջութեամբ՝ յանուն կոստանդին կայսեր կոչուածն է, զոր ոմանք չափազանց հնացընելով՝ համարեցան կոստանդին Պողոտատին (գրեթէ 'ի 667). բայց այլք աւելի չափաւորելով, և բնագրին յառաջաբանութեան վերջին տողին համեմատ՝ կոստանդին Ծիրանածին (Պորփիրուոթենայ) համարեցան (յետ 911 թուականին). և յի-

րաւի, այսպիսի վերջով կը կնքէ իր յառաջաբանը. « Այլ հաճեցիս, ով արդարամիտդ տէր կոստանդին, ընդ գեղեցիկ հիւսս ծիրանոյն »: — արդ այս այլաբանութենէն « հիւսս ծիրանոյն », իմացան ոմանք զԾիրանածին կամ զՊորփիրուոթենն՝ զկոստանդին կայսրն:

Թողովով այս քննութիւնը, աւելորդ է ըսել թէ հարկաւ ոչ կայսրն ինքնին կ'իմացուի որ ժողոված ըլլայ այս Ծաղկաբաղ, այլ ուրիշ մը գրած ու կայսեր ընծայած, կամ թէ աւելի հաւանական՝ կայսեր հրամանաւ ձեռք զարկած ըլլայ այս գործիս:

Կը մնայ մեծագոյն ինդիքն՝ թէ ով է արդեօք այս գրող հաւաքողն: Ոմանք շատ հին ժամանակներ ելլալով՝ կարծեցին թէ ըլլայ Կասսիոս մը ուտիկեցի, զոր և Վարրոն կը յիշէ իր Մշակական գրոց մէջ. բայց այս կարծեաց անհիմն ըլլալը ցուցընելու շատ աշխատանք պէտք է. բաւական է միայն գիտել որ քնաղիրն շատ տեղ այնպիսի անձինք կը յիշէ՝ որք յետ Վարրոնի ապրեցան, և ոմանք նաև յետ Քրիստոսի: Ըստ Փոտոսի, որուն համաձայնի և Հայ Թարգմանութիւնը, հաւաքող է գրոցս՝ Վիկտորիոս Անատոլիոս Պերիքսագի. « Վինդանիոսի « Անտոլեայ Պերիթացւոյ » հաւաքումն « մշակական վարդապետութեանց 'ի հատորս (կամ 'ի մասունս) Ե. Կարգուցի « այս մատեանս » որ խմբագրեալ է 'ի գրոցն « Դեմոկրիտեայ, Ափրիկանոսի և Տարան « տինոսի, Ապուլեյոսի և Փլոքենտիոսի և « Վաղեսի և Լեոնի և Պամփիլոսի և Դիո-

1 Ըստ գիտնականին Վալեսիոսի, կայսրն ինքնին է հաւաքողն:

« փանեայ »: Այսպէս մեր վատաւից գրոց թարգմանութիւնն ալ գրքին վերջը կը նշանակէ նման անուանակոչութեամբ, բայց քիչ մ'այլալեւալ:

« Այս գիրք Պօնոսի Անադալիոսի, որ « ի քաղաքէն Պերսիայ, զոր շինեաց յա- « ղագս տնկոց և վաստակոց մարդկան, և « անուանեաց զսա վատաւից գիրք: և հա- « մառօտեաց ՚ի Յորդեղիոսէ և ՚ի վա- « ղընդիոսէ և ՚ի Դարընդիոսէ և յայլոց « բազմաց յոյժ պիտանի, և ՚ի յընտրելոյն « Նիկողիոսէ. և բաժանեաց զսա ՚ի չորեք- « տասան գլուխս »:

Այս կտորին մէջ երկու անուն ինծի անստոյգ մնաց, Պօնոս և Նիկողիոս. առաջինն քովի անունէն կ'ենթադրեմ թէ պիտի ըլլայ Վիկտորիոս (Անատոլիոս Պերսիացին՝ ըստ Փոտայ), թէպէտ նմանաճշտումս անուամբ կը գտուին ուրիշ հեղինակք ալ, Պոմպոնիոս և Պոլիոն մը՝ զոր Սուրբապ միայն յիշէ: Իսկ Նիկողիոս չեմ կրնար հաւատարիմ կամ կողմամբ չ'այս գիտութեան վրայ գրող երեւելի անձն, կամ ուրիշ Նիկոյ անուամբ մէկն: Իսկ միւս անունըն են ինչպէս Փոտայ վկայութեանը մէջ տեսանք, Յորդեղիոս (Փորթնտրինոս), Դարընդիոս (Տարենտացի). իսկ վաղեղիոս՝ Փոտայ վաղէս կոչածն է, թէպէտ կայ ՚ի Փոտ և Ղան, լիանդոս:

Սակայն ատոնցմէ աւելի ընդհանուր եղած կարծիքն է, թէ Կասսիանոս Բաստո Արքեպիսկոպոս Պորփիրաոսին կայսեր հրամանաւ քաղեց հանեց ՚ի հին մատենից՝ որ մշակութեան վրայ ճառէին, ինչ որ պէտք էր նրկրավաստակութեան գիրք մը ձեւացնելու. և թէ այս գործն ՚ի Կոստանդնուպոլսիս եղաւ յայտնի է բնագրին երկոտու ասնէրորդ Գրքին Ա գլխէն, յորում առանձին կը վարդապետէ թէ ՚ի Կոստանդնուպոլսիս իւրաքանչիւր ամիս ինչ բոյսեր պէտք է սերտաննէ և տնկի: Արդ մեր բազդաւ տած յոյն բնագիրն է՝ Կասսիանոս Բաստոսին անուամբ տպագրեալն ՚ի Լիբոսիա ՚ի 1781, իսկ Կասսիանոսի ժողոված հեղինակներէն զանոնք միայն հօս յիշենք, որ աւելի երեւելիք են և կը գտուին նաև ՚ի մեր թարգմանութեան: Գրոցը գլխաւորն, որ թէպէտ ՚ի Հայ թարգմանութեանս չտեսանք յայտնի յիշատակուած՝ սակայն ուրիշ մասամբ ծանօթ է մեր նախնեաց, է Յուլիոս Սիւրիկանոս քրիստոնէս, ակնատեսն Բարդաւսեանո՝ Ալեքսանդր Սկերոսի ժամանակ, սա գրեց Հնգամատեան ժամանակագրական, որ թելեւ նոյն գիրքն է՝ ուսկից մեր խորենացի Պատմահայրն քաղեց իր պատմութեան մաս մը, և կ'ըսէ. « Ի հինգերորդ գրոցն

Սիւրիկանոսի ժամանակագրի »: (Խոր. Բ, Ժ): Իսկ բնական գիտութեանց վերաբերեալ մասունքն կը գտուին նոյն անձին Յաճախապատում կոչուած գրոցը մէջ զոր ումանք ուրիշ կարծեն: — Երկրորդ անձն է՝ զոր և վերը յիշատակեցինք՝ Անատոլիոս, որուն թէ՛ անուանը և թէ՛ ժամանակին վրայ շատ շփոթութիւնք ծագած են գիտնող մէջ: այս միայն նշանակենք՝ որ Եւստրիոս ՚ի վարս Պրոյդիսեայ հայկաղնոյ՝ կը յիշէ Անատոլիոս մ'օրէնագէտ, վախճանեալ ՚ի 360: — Այսոյնպէս՝ երեւելի և ծանօթ անունն ՚ի մատենագրութեան Հոռոմայեցոց, ծաղկեալ Անտոնինոսի Պիոսի ժամանակները: Զայս անձս զանազան ճշնշմամբ կը յիշատակուին և հայ թարգմանութիւնը, Այսոլիոս, Այսալիոս, Այսաղայոս, Այսաղիոս, երբեմն ալ բոլորովին այլապիտեալ՝ Պոլոս կամ Պալոս Հոռոմն, թէ որ չէ ուրիշ անձ մը:

Դիմագելոն, զոր կը յիշէ և Տերտուղիանոս (Յշ. Հոգեւոյ.) և այլք. իսկ ՚ի հայն կայ Տիւնիար, որ է անշուշտ նոյն անուան այլակերպեալն: — Բայց առ հինս անձանօթ չէ և Դիմաքարէս կամ Տիւնիարէս անունն: Դիմոկրիտոս Արքեպիսկոպոս, զոր հայն կը գրէ՝ Դիմոկրատէս:

Յորդեղիոս կամ —տիւս. հայն՝ Յիօրեղիոն. որ կ'ապրէր իբրեւ ՚ի 218 թուին Քրիստոսին, չ'այն կը յիշէ ուրիշ անձ մ'ալ Ափրեդաոս՝ իմաստաւէր կոչմամբ, որ է անտարակոյս յոյն: Ափրիդոս պրոսպաքի, գինուորեալ Մեծին Կոստանդիանոսի ժամանակ՝ սկիթական պատերազմայն մէջ, որ և ըստ վկայութեան Սուրբապայ՝ գրեց Զիպարմանոսրեան գիրք մը, և ուրիշ վարդապետութիւնք:

Արքիդաւ տարենտացի և Հերակլիդէս տարենտացի, մերս անորոշակի կ'ըսէ Տարսեանիոս (կամ ըստ իրեն գրութեան՝ Դարընդիոս). Բայց գիտելի է որ յոյն վերջաւորութիւնն զհայրենիս ցուցնէ, և ոչ մասնաւոր անձ մը:

Վարդէն, հռչակեալ հռոմայեցին, զոր հայ թարգմանն կը յիշէ այլանդակեալ անունաւ մը՝ Պորմիկոս կամ Պորմոնիոս Հոռոմն, որ նոյնը պիտի ըլլայ անշուշտ:

Զրադուշ, ըստ Սուրբապայ՝ մարապարսիկ, զանազան գիրք գրեց « Կաղագա ակնաց պատմականեաց, և Ատեղագիտականք »: որք՝ ըստ արդի քննութեան՝ ամենն ալ իրենն չեն. իսկ « Կաղագա գորութեան խոստոց » կոչուած գիրքն, որ Զրադաշտայ կ'ըն-

1 Աքիւլաոս նման է դարձեալ Արքիպիսկոպոս անուն, զոր վերն յիշատակեցինք:

ծայուի, ըստ արգեաց Չենտավեստայի մասն
համարուի:

Ասոնցմէ դուրս հայ թարգմանութիւնը
ստէպ կոչէ Պօրու, Պօրուս, Պաշուս անուամբ
մէկն, որ կամ Ալտուլյոսն է, և կամ ու-
րիշ նոյն անուամբ մէկն, զի 'ի սլաւմու-
թեան յիշին կրկին Պօրուք (Bolos) ¹:

Գալով հայկական² օրինակին կամ թարգ-
մանութեան³ զոր ձեռքերնիս ունինք, չենք
կրնար բացայայտ ծանօթութիւն մ'ընծա-
յել ընթերցողաց, ոչ թարգմանչին ձվ ըլ-
լալուն և ոչ թարգմանութեան ժամանա-
կին վրայ: Բայց որչափ որ 'ի յոյն բնա-
գրէն կ'երևայ, ճշիւ թարգմանեալ չէ 'ի
յունականէն, ալի աւելի հաւանական է
կարծել թէ արաբական աղբիւրքէ մ'ըլլայ:
Վասն զի կը տեսնանք յայտնապէս 'ի մեր
պատմութեան⁴ որ այս ոճի գրութիւնք կամ
թարգմանութիւնք⁵ մանաւանդ յետ Ժ և
ԺԱ դարուց⁶ արաբական կամ պարսիկ լե-
զուէ եղած են, թէպէտ և անոնց ալ յու-
նական բնագիրն գտնուի. և ասոր պատճառ
կրնանք համարիլ յոյն լեզուի հմտութեան
պակասութիւնը⁷ որ թգարէն ասորի կը սկսի
տիրել Հայաստանի կողմերը. մինչդեռ ան-
գրէն կը սկսի տարածուիլ արաբականն իրեն
արշաւանդով տիրելով մեր աշխարհին և լե-
զուին ալ: Ասոր օրինակ. Մխիթար Հերացին
Գրեգոր Տէպլին փութովը « թարգմանեց
և գրեց » իր Զեյթանց Մխիթարաբիւնքը⁸ « 'ի
հռոմ և յարապիկ և 'ի պարսիկ գրեանաց », ⁹
'ի 1184 թուին Քրիստոսի, Մխիթար Սնե-
ցին ԺԲ դարու պատմիչն « Զպատճառս
խաւարման արեւական և լուսնի » 'ի յունէ
'ի պարսկականն թարգմանուած 'ի պարս-
կականէն կ'առնու կը թարգմանէ: — Յետ
Հերացւոյն և Սնեցւոյն¹⁰ կը յաւորդեն
Մխիթար Սմաթաբցին¹¹ ստորնաբոյն ու-
նով գրիչ. որ գրեց իր « Անգիտաց ան-
պէտ » Բժշկարանը (1476) և այլք, զորոնք
աւելորդ կը համարինք կարգաւ տողել
հօս:

Արդ մեր գլխաւոր պատճառն որով
կարծենք թէ արաբացի աղբիւրքէ մը թարգ-
մանած ըլլայ՝ այս է, որ արաբ բառեր կը
յորդեն գրքին մէջ և այն լեզուով 'ի գործ
ածէ համատեղութեանց անուանը. զոր
օրինակ փոխանակ Բազմաստեղաց¹² կ'ընէ:
Մխիթար կամ թուրքայալ. փոխանակ Պը-
սակ համաստեղութեան Գաքիայ կամ Ֆեք-
հէ, և Շուն աստեղ համար՝ Շեղի-իւր-գէ-
պուր: — Դարձեալ գրեթէ միշտ բուսոց ա-

նուանքը կամ սոսկ պարսկական և արաբա-
կան են կամ հայերէնն ալ միատեղ:

Երբ միանգամ ուզենանք հաստատել թէ
արաբականէ թարգմանուած է մերս, կըր-
նանք ժամանակ մ'ալ դնել վերիվերանց
այս թարգմանութեանս: Մեր պատմու-
թեան մէջ, ինչպէս կ'անխառ տեսնը, թե-
րեւ չկայ ժամանակի յորում այսպիսի ուս-
մանց աւելի քանք և փոյթ երեւայ, քան
դճնորհալոյն Ներսիսի ատենը, որուն
խնդրանքը սկսեր էր Մխիթար Հերացին
իր Բժշկարանը: Արեւայից այս ժամանակին
հանել մեր այս գիրքն ալ, եթէ լեզուն նե-
րեր մեզ. բայց ընդհակառակն տեղ տեղ
կը տեսնանք որ կը ուսովբանէ և այլ-
ազգականին աւելի կը մոտենայ. սակայն այ-
սու ամենայնիւ չենք ալ կրնար Ամիրտու-
լաթի և անոր ժամանակակցաց կարգը
դնել:

Գիտելի է դարձեալ որ մեր վաստակոց
գրոց թարգմանիչ հայն¹³ յիշատակէ զԿիլի-
կիա, յիշատակէ նաև զԲաբելոն, զԵփեսոս
և ուրիշ անուանք՝ որ մեզ անծանօթ են.
յորոց կրնանք մակաբերել թէ իւր հա-
ւաքողն ըլլայ այն կողմերու ու գաւառաց
վերաբերեալ անձ մը, արեւելցի մ'արա-
բական, ասորական և սլաւոնական ա-
նուանց ծանօթագոյն քան ուրիշ գաւառաց:

Արդ այս հայկական թարգմանութեան¹⁴
քանի մը նօտագիր օրինակ ունինք ձեռ-
քերնիս, յորոց մին լեզուաւ և ոճով աւելի
հնութեան երևոյթ մը ցուցնէ քան զայլս.
և կ'երևայ դարձեալ թէ զանազան ձեռք
խառնուած ըլլայ գրութեանը մէջ, տեղ
տեղ ոճոյն զանազանութեանը պատճառաւ:
Այս ընտրելագոյն օրինակին մէջ կը գրու-
նանք վերոյիշեալ վերջաբանն, յորում կը
նշանակուին գրոցս Եղիշական և աղբիւրքն
ուստի քաղած է: Գաղտնաբոյն Տիրացու
Գէորգ Պալատոյի, աւելցուցած է յիւրմէ
պզտիկ բառարան մ'ալ կարեւոր բառից,
որ և տեղ տեղ մեզի պիտանի կ'ըլլայ:

Դնենք այս տեղս 'ի զուարճութիւն աղ-
գային բանասիրաց՝ վաստակոց գրոց այն
մասն՝ որ խաղողի և որթոյ կամ այգեաց
դարմանոց վրայ կը ճառէ. որ և աւելի հե-
տաքանական է թէ այգեաց անուանց և տե-
ղեաց նկատմամբ, և թէ կրնալով աւելի
քան վայլ մատուան բացայայտիլ յոյն բնա-
գրին օգնականութեամբ: Բնագրին հին-
գերորդ գիրքը կը խօսի ամբողջ այգեաց
տնկելու, մշակելու և կթելու և ամեն ա-

¹ Հերացին ալ յիշէ Փօլս անունով բժիշկ մը:

նոնց վերաբերեալ բաներու վրայ. իսկ 'ի հայրուստ ըստ ընտրեյազոյն օրինակին կը սկսի 'ի Դաւե ՆԴԴ կոչուած գլխէն, և ըստ սյուրց 'ի ԾԷ՛ գլխոյն, Վասն զի հայերէնն 'ի գիրս բաժնուած չէ, այլ միայն 'ի գրութիւն կամ 'ի Դուռն, ընդ ամենն 300 կամ 358:

ԴՈՒՌՆ ԾԴ ԵՐՈՐԴ

Յաղազս ճանաչելոյ զայգեաց պատշաճաւոր գետինն: — Քան զամէնն լաւն՝ տէն է և մաքուրն, որ կաղճին¹ և կաւոտ չլինի. և երբ հոր փորես՝ նա ջուրն քաղցր և անուշահամ լինի, և ոչ լինի աղի, լեղի կամ ծանրահամ. յայսպիսի գետինս² ոչ երաշտն վնաս առնէ և ոչ անձրևն: Բայց զայգւոյ համար գետինն պարտ է լաւ փորելով՝ իմանալ գիտութիւնն և զհամն, զի մի լիցի երեւքն աղէկ և տակքն վատթար, կամ ատակն աղէկ և երեւքն վատ, և այս այսքան:

ԴՈՒՌՆ ԾԵ ԵՐՈՐԴ

Յաղազս ցեղից և ազգաց խաղողից և տնկոց, եթէ ո՛ր աղդ ո՛ր կերպ գետնոյ պատշաճի: — Զի պարտ է զիտել, որ զսև ազգ խաղողն 'ի սպիտակ գետին պարտ է տնկել, զի անդ լաւ դարմանի, և զսպիտակ խաղողն 'ի սև գետինն, զի և այս անդ լաւ դարմանի: Բայց եթէ 'ի սպիտակ գետինն պատառած մթաւ³ չլինի, նա լաւ է սակաւ մի. Բայց թէ լինի՝ ամենևին պիղծ է. մի անդ հալաս առնեմ⁴, Նոյնպէս և 'ի չոր, նօսր և սուազուտ գետինն՝ չէ պարտ տնկել, քան զայն ազգ խաղողն որ որթն սպիտակ գոյն լինի, և պտուղն բոլոր և պինդ 'ի սև պատպոնի կերպ⁵. և 'ի նօսր գետինքն ազգ մի սպիտակ խաղող կայ, որում հոռոմն ստիկնաւ ստէ, և այլ կայ որում փոքրփոքլնաւ ստեն, և այլ՝ որում ձուռարս տսեն⁶. Զայս սոսիկ թէ տնկես՝ լաւ է քան զայլ աղդ. և արժան է որ զամէն ազգ մեծապտուղ և ջրջրուկ⁷ խաղողն 'ի նօսր և 'ի ցամաքային մայրս տնկէ որ. և զցամաքն 'ի գէջ և 'ի յուժով գետինն, որ այն զայն կեցուցանէ և այն զայն. զի թէ զգէջն 'ի թանձր գետինն տնկես՝ նեխեցուցանէ, երկու գիյութիւնն զպտուղն աւերէ: Նոյնպէս և թէ զցամաք խաղող ազգն և զանջուրն 'ի նօսրն՝ նա երկու ցամաքաւ յինքն զպտուղն ցամաք և անջուր առնեն, և չօգտիս բնաւ 'ի վատտակոցն: Եւ զի-

¹ Միւս օր. Խալճին. յոյնը կ'ըսէ πικρὴν և καλὴν, պինդ և փակշտ (ըստ Տիրացու Գեորգիոս բաւարարին):

² Միւս օր. այսպիսի գլխոյս... և որմէն վաթիւր. յաթիւն:

³ Միւս. պատառածք, ճեղք:

⁴ Հալաս առնէլ. ըստ իմաստի տեղւոյն նշանակէ փկիւն:

⁵ Այսպիսի՝ պղպեղ, պիղեւ. յոյնը կ'ըսէ՝ որզեւ փեւ ուլոյն:

⁶ Այդ երեք ազգ սպիտակ խաղողքն 'ի յոյն զանազան անուամբ կոչին. սփիւսան՝ Թերեւս յն. փսիթիա (ψιθία) որթն, զոր յիշէ և Վերգիլ. Մշ. Բ. 93. և որ թուի գինի չամէղէն. — Փուրփուր. նային անդ՝ յոյնը կը զնէ կորկիւրական, այս է՝ Կորկիւրայի բերք. (κορκυραία). — Իսկ ձառար, զոր միւս օր. կը գրէ ձառար, յոյնն ունի՝ Χλωρός (գեղին):

⁷ Զջրուկ. սյրոց, հիւթեղ, պարարտ, ջրոտ (խաղող):

տելի է որ բուն և լաւ գինին այն է, որում յունարէն տան թռչնաւորն ալիւնս, և լինի 'ի փոսայու երկիրն' 'ի յԱփինու դաւառն' ¹. և յայն այգեացն 'ի տնկէն ով կարէ գտանել' նա լաւ է քան զամենայն տունկ. և մեղրն ցանկան յայն պատ, զոյն ճաշակել. և այնչափ պտղաբեր լինին տունկը այնորիկ' որ դժար երևին տեւրեքն. այլ շրջապատեալ ունին բազմութիւնը կողիցն ² գտունկն. և պտուղքն 'ի կոյզն իբրեւ վճին փայլն. և 'ի վերայ ծառոց հանես զնոսա, կամ 'ի վերայ արիւշաց ³. և յամենայն ժամ գտերեն քաղեն, վասն այն որ հասուցանէ զխաղողն. և երբ գինի նորա յիստակի' պարտ է փոխել 'ի մրէն և յայլ աման ընուլ: Եւ այն այգին որ 'ի չոր և 'ի նօսր գետին լինի դրած, նա ընդգէմ արեւուն արեգին լինի և կամ ընդ հարաւ և ընդ արեգին 'ի մէջն, նա լաւն այն է: Եւ զամենայն տունկ որ յօտար երկրէ յերկիր տանիս, և 'ի խորու ⁴ և յուժով գետին գնես' լաւն այն է: Եւ թէ 'ի կունակս լերանց լինի' լաւն այն է. զի արեգակն և բարձրութիւն լերանն յօղոյն ցասմանէ զերծ պահեն և փրկեն զայգին: Բայց 'ի կոտար լերինն մի գնեն, զի վատ է. 'ի լեւնոտներն աղէկ է: Եւ թէ ցած բլուր լինի' տես որ հանց ⁵ տեղ չլինի' որ երբ անձրեւ գայ' նա զհողն տանի: Եւ թրակի գինին ⁶ լաւ տունկ է քան զինչ այլ ազգ կայ, բայց ինքնդ բարակուռ լինի և վատոյժ ⁷. և սյամ Դիմոկրատէս իմաստունն վկայեաց և ճշմարիտ է:

ԴՈՒՌՆ ԾԶ ԵՐՈՐԴ

Յաղագս թէ յորպիսի վայրս պարտ է զայգին տնկել, — Պարտ է նայել 'ի տեղին. թէ վերմային լինին տեղիքն' նա ծմակն լաւ է, և թէ ցրտային' արեգդէմն լաւ է. զի լերանց օդն վերմայնայն օգուտ է, և հարաւայինն ցրտայնոյն. և եթէ միջալայրը լինի տեղն' նա ընդգէմ արեւելիցն լաւ է, որպէս յառաջ յիշեցաք: Բայց 'ի յայն հողմոյն որ յունարէն ռարիս ⁸ անուանի' պարտ է զայգին պատրաստ ունել ⁹. և վասն այնորիկ զորեւեղեան սահմանքն զովեցաք' զի լաւ է: Քանզի այդ հողմի յարեւելից կուսէ է և խուռացուցանէ և չոր չամիլ տունէ զբերն ¹⁰ և ահոկէ ¹¹: Բայց երբ յարեւմտից կուսէ լինի, նա արեւմտեան օդն խոնաւ է և լաւ, զբերն առողջ պահէ և զխաղողն ջրով:

¹ Այս անուանըր ստուգելու կամ գտնել մակաբերելու համար հարկ կը համարիմ գնել բովանդակ այս կտորին յունարէնը. « Բան զամենայն այգիս լաւ է Երտեւոյն (Μυρτιάς), և այն է 'ի Բիւ-« թանիս, ուստի լինի գինին' որ անուանեալ կոչի քենարաւլիս (δενδροαλυσος), և յայլ կողմանս նորա « Դիբաթեան անուանեալ, և 'ի Տիւս (έν Τίω) Պափղագոնիոյ' Տիւսեան (Τισόν), և 'ի Հերակլէս Պոն-« տոսի' աղիւզ գինին »: Այս բառերուս նմանաւայնութենէ կրնանք միայն մակաբերել' որ Բուրաճմաշ ալիւնս' նման է քենարաւլիսին. Փոսայն կրնայ ալ նշանակել զՊրուսայն. (բայց յիշուի 'ի յն. ուրիշ ա-նուն մ'ալ Փոսան (Φωσσών) անծանօթ, յԱփինու գաւառն. Պափղագոնիոյ: Բայց լաւ ևս կրնայ ստուգուիլ այս յարաբանիս օրինակաց:

² Այլ, ողկոյզ իւղորդ:

³ Արիւ. սարքինայ. տամբդ:

⁴ Խորս. խոր, խորունկ:

⁵ Այնպիսի:

⁶ Թրակի գինի, պիտի ըլլայ ըստ միւս օր. և ըստ յն. Թրակի էգին (Թրակի այգին). Ծորառի ἀμπέλος և է Թաստի այգի, ուստի և Թասուն գինի, Թրակէս կամ բուժիչ հարուածոց օձից:

⁷ Վարայժ (ռււ), տեւր, անջոր, անբեղուն:

⁸ Արիւ անուն հողմոյն է. յոյն Եւրոս (Εύρος), արեւելեան հողմն:

⁹ Այս է' զքուշանալ, պահպանել:

¹⁰ Միւս օր. պտառ:

¹¹ Վնասել:

ԴՌՈՒՌՆ ԾԷ ԵՐՈՐԴ

Յաղագս այդեայց, որք 'ի ծովիզերս և 'ի գետեզերս լինին: — Պարտ է գիտեւ որ ծովեզրն վասն իւր գիշային օդոյն՝ լաւ է այդեայն և դարմանիչ է տնկոյն, Բայց ամենայնիւ գետեզերոյն վատ են և սպականիչ, մանաւանդ այն գետափն՝ որ յիւրմէ բաւ և ծովս վերանայ ¹, զի ծովսն ծնուցանէ զամենայն որդնային և ժժմային հարուածքն ², Եւ վասն այնորիկ յայնպիսի վայրացն փախչիլ պարտ է ³, և ծառոց՝ գետափն ահով չէ, այլ օգուտ է:

ԴՌՈՒՌՆ ԾԸ ԵՐՈՐԴ

Յաղագս այդեայց և տնկոյց սեռից և աղբաց: — Պարտ է գիտեւ զի ամէն աղբ տունէ ամէն տեղոյ ոչ պատշաճի, ոչ թէ վասն բուսանելոյ, զի թէպէտ բուսանի, բայց գինին վատահամ լինի. քանզի ամենայն գաւառի օդք չեն միապէս. այլափոխէ օդն զհամն գինւոյն: Ամիաս ⁴ տունէ լաւ հաստատուն մնայ՝ յայլափոխմունս օդից և գաւառաց քան զայլ խաղող, և զգինին միահամբերէ 'ի գիշային, 'ի չորային, 'ի հովային և 'ի շողային վայրան քան զայլսն: Բայց սպիտակ ազգն որ մանրապտուղ է և զտոլի ⁵ սիրէ ինքն և զծառս՝ 'ի ջերմային գաւառսն, լաւահամ գինի առնէ. և իւր կոյզերն երկայն լինի և տակքն և ծայրքն կուզիցն միապէս հաստ և պտուղքն բոլոր. և երբ լաւ հասանի՝ կարմիրագոյն լինի: Եւ է երկիր մի որ կոչի Բծունիա ⁶, և լինի անդ ազգ մի տունէ՝ որ անուանի Փուքնի, և ինքն շոյտ հասուցանէ զխաղողն, և է մեծակոյղ. ամէն կուղի երկայնքն բազկաւ կանգուն մի է ⁷, և պտուղն բոլոր և սպիտակ, որ զկտերն 'ի ներք կարես համաբել. և ունի ինքն առաւելութիւն մի քան զայլ տունէ, զի յամէն ակնէ ⁸ որք 'ի յուռն լինին՝ երեք կոյղ հանէ, և այլ աղբերն հազիւ թէ երկու: Վասն այնորիկ զսա պարտ է կուրծ հօտել ⁹, որ չլատուծէ զտունէն. և զինքն առնէ մեծ տունէ ¹⁰, և գիմակաց է ընդդէմ ամենայն աղբ օդոց, և անազան ծերանայ. և գինէբուղիս է և անուշահամ. և զայս ազգս պարտ է հանել 'ի յարիչ կամ 'ի ծառս. և այս միայն կայ, որ շատ չդիմանայ գինին ¹¹, Եւ է ազգ մի ևս զոր ամինատին անուա-

¹ Այս ինքն՝ յաւու. իսկ ծովս, յոյնն կ'ըսէ՝ ցուրտ օդ, հոգմ:

² Ուրդային և ծծային հարուածք, յոյնն կ'ըսէ՝ երեւիլ. բոս, ժանկ (բուսոց):

³ Միւս օր. փոխել:

⁴ Հօս Ամիաս կոչած տունէն, որ է յոյնն՝ Ամինիոս (Αμίνιος), վարը զանազան գրութեամբ կ'առնուանէ Մենիաս, Ամիափիս. և յոյնն մեկ տեղ միայն կ'ըսէ՝ Αμύνος (Ամինիաս). և է այն որթն զոր և Վիւրգիլիոս կը յիշատակէ իւր Մշակ. մէջ (Բ, 97), Ամինէ՛ր օրի կոչելով:

⁵ Տու. ած. սա գաղաղ. բոս Գետրգայ:

⁶ Բծունիա, միւս օր. կ'ըսէ Բնունիա, որ կարծեցրնել կու տայ թէ Պանոնիա ըլլայ. բայց յոյնն այսպէս կը պարզէ իմաստը և բառերը. « Ե այգի 'ի Բիւթանիա, որ անուանեալ կոչի Վուլքի կամ Վուլքի (Βουλώνη) » . արդ Բծունիա՝ համարի Բիւթանիա, և Փուքնի կամ Փուքնի՝ Վուլքի կոչածն, որոյ նշանակութիւնն նաև 'ի յն. անծանօթ է մեզ:

⁷ Բաւականգուն մի է, կէս կանգունէն աւելի. յն. պարզապէս՝ կանգուն մի է:

⁸ Այս. աչք որթոց:

⁹ Ատրծ հօգել. (յոյնը αμύρομεν) արմատէն, խորէն հօտել. սա փորձս:

¹⁰ Յոյնն կ'ըսէ՝ և ինքն մեծ քառն է:

¹¹ Յոյնն կ'ըսէ՝ և զայս ազգս պարտ է հանել 'ի ծառս, զի չէ բնութեամբ քետիտն:

նեն ¹, որ չէ այլ քան զփութնի, որպէս գրեցաք: Եւ յամենայնի արժան է զաղէկ ազգ տունին փնտռել, զի Մաղվան ² անուն ոմն գրեալ է թէ Մենիաս տունին 'ի լծվար ³ մի այդին ԳՃ (300) ճառայ ⁴ գինի կու տայ. և ճառայն է թգ խաստ ⁵, և այս ճշմարիտ է: Բայց Մենիաս անկիս շատ փոյոյ ⁶ պարտ է թողուլ 'ի հօտեն. և ինքնա առաւել լաւն և ազնուականն է. և վասն այնորիկ պարտ է 'ի մէջ ամենից առաւել զսա սերմանել, տնկել և պատրուսել և հողով ծածկել և յերկայն հօտել քան զայլ աղղ: Եւ են ոմանք որ խիստ սակաւ կարեն 'ի հօտեն, զի շահասիրին 'ի բերն, բայց միջակն լաւ է, որ զտունին և զբերն շահի:

ԴՈՒՌՆ ԾԹ ԵՐՈՐԴ

Յաղագս թէ որպէս պարտ է քաղել զտունին 'ի յայգւոյն: — Պարտ է դիտել զի յամենայն կողմանց չէ պարտ քաղել զտնկեացուն ⁷, ոչ 'ի ծայրիցն և ոչ 'ի տակիցն՝ քան թէ 'ի անկին միջոյն. և զմատղաշ ուռն և ոչ զդահն ⁸. զի դահն շոյտ դահանայ, և ծայրքն սակաւ բեր առնեն: Եւ լաւ տնկացուն այն է՝ որ մէջն ուռեր լինի և կարծաստ և զորդ, և ոչ շատ հաստ: Եւ յերկայնոստ տնկացուէն, որ հաստ լինի և անգիտացն աղուոր թուենայ, պարտ է փախչիլ: Եւ չէ աղէկ որ զտունին աւելի կանուխ քաղեն, յառաջ քան զլաւ մի պտիկն երեխին. և այն որ ճարտար շարժի ⁹ լաւ է, դու զայն ուռն քաղեալ և թող. տունին անհնար 'ի մայրանէն ¹⁰ կոճ ունենայ. և 'ի կոճէն՝ որ է 'ի տակքն տնկացուին մինչև 'ի ծայրն՝ տասն ակն լինի: Եւ զկտրեւն սուր կտրչով արա, և զկոճն մատին մի չափ արա, և ճեղքեալ և զարտուն հան. և յախմխեսա զտակն և ապա տնկեալ 'ի փոսն. այս լաւ բռնէ և անսխալ: Եւ թէ 'ի դահ այդոյ տունկ առնուս կամ 'ի մատղաշ այգւոյ որ քան զվեց տարւոյ մատղաշ լինի, չէ աղէկ, պիղծ է:

ԴՈՒՌՆ Կ ԵՐՈՐԴ

Յաղագս թէ յորժամ պարտ է զտունին քաղել. և թէ ուպես որ յամեցուցանես զտունին՝ թէ որպէս պահես: — Են ոմանք որ 'ի դարնանային սկիզբն 'ի փետրվարի եօթն օրն սկսանին և քաղեն. և են ոմանք որք ասեն թէ երբ պակէ՝ լաւ է առնուլ զտունին. և են որ ասեն թէ 'ի սկիզբն. և թէ յամեցուցանել կամիս

1 Տես այս գլխոյն A ծանօթութիւնը:

2 Մաղվան կամ Մաղաւ. յոյն այս անուան տեղ կը գնէ վարրոն Հոովմայեցին, որուն կ'ընծա յուր նաև բովանդակ այս վարդապետութիւնը:

3 Տես 'ի Ժան. A. — Լծվար է աճ. փեմխմ, jugero:

4 Ճառայ. բղբուլ. լա. amphora.

5 Այս՝ թարգմանչին յաւելուածն է. յորում խապ՝ Քսեստ ամանին այլայլածն է:

6 Փոյո. բարունակ, ճիւղ (որթոյ):

7 Տնկեացուն կամ փնխոյն. ոստ մատղաշ նորոգ տնկելի:

8 Ննացեալ, ճերացեալ:

9 Շարժիլ. սկսանել 'ի սոզբոջ, պտիկի:

10 Մայրոն, տեղին պատուաստից 'ի ծառս. իմաստն է՝ հարկաւ մայրանէն կոճակ կամ այլ ուռն. նայ: — Բայց գրոցս բառերուն մէջ այս բառս նշանուած է իբրև քան կամ մայր աճափն առանց ոստոց. այսպէս յոյն բնագիրն ալ էրբեմն կը գործածէ նոյն մտքով մայր:

զտունին և ապա դնել՝ քաղեալ զտունին, և զմկրատուն որքեալ յիւրմէ աղէկ, և զտունին շինեալ և փոս արաւ և ՚ի ներք զիր առանց կապելոյ, և թաղեալ ՚ի հիւթ տեղին¹, և ՚ի նոյն հողն ուստի առնուալ զինքն թաղես, լաւն այն է. բայց թէ շատ կամենաս պահել, թէ ՚ի ներքոյ տանն թաղես՝ այն է լաւն: Եւ օծ զտնկալցուն այս օրինակաւ. զտեղիսն որք սրով կտրած լինին՝ կեղեւեալ զտնկին բարու նակին կեղնն, և ծեծեալ զինքն մանր՝ և զսատապն ՚ի միասին², և գիր ՚ի պտուկ, և ջուր արկ ՚ի վերայ, և եփեալ մինչև զերդ մեզր դառնայ, և ապա օծ զտնկացուն կտրուքն³, և պահեալ հողով քանի ուզես, և տար յերկրէ յերկիր այսու (օրինակաւ) զոր գրեմք: Շինեալ զտախտակէ անտուկներ և ձիւթեալ աղէկ ՚ի դրուցէ⁴, և շինեալ արծճեայ նօսր տախտակ⁵, և գիր ՚ի անտկին ոռն⁶, և գիր զտնկացուն ՚ի ներքս, և ամուր փակեալ. և խծկեալ⁷ զփական⁸ և ձիւթեալ, զի ՚ի ներքս օդ չմտանէ, և տար քանի կարես: Երբ բանաս՝ նոր և թագէ⁹ զտանես: Եւ եւն ու մանք որ ծածկեն զտակս տնկացուն՝ այն իրզքն զոր Պօլսնիացիքն¹⁰ կոչեն գետնաւ մօրուք, և Սուրացիք՝ ուպուս¹¹. և այս սովորական է մեզ և փորձով որ լաւ պահէ: Եւ այլ ոմանք զփառայլին¹² կոթէքն¹³ փետեն ՚ի գետնէն և ՚ի վերայ զտունին ծածկեն, նոյնպէս և ներքեն, նա լաւ պահէ. և թէ զնոյն ինքն փառայն դնես: Արդ՝ այս ճշգրտիւ գիտելի է, որ տնկին չորացուցանողն՝ և պակասնողն օդն է. և անտի պարս է զինքն աղէկ պահել. և յայլ պատճառանաց թոռմի, բաց ՚ի հողմոյ. նա որ մի և գիշեր մի զտունին ՚ի գնայուն ջուր դիր, և ապա հան տնկեալ աղէկ լինի: Եւ տես թէ գետինն ուր տնկել կամենաս չորացեալ իցէ, և կենայ¹⁴ հնար՝ որ ջրես և ապա տնկես՝ լաւն այն է. և որպէս յառաջն գրեցաք՝ խիստ լաւն զոր փորձեալ եմք՝ այն է, որ երբ աղէկ շարժեալ լինի տունին՝ յայնժամ տնկես:

1 Հիւթ (տեղիք), պարարտ, հիւթեղ:

2 Սափազ. փեղեկայ:

3 Կրկն, կտրած, ճեղքած մասն:

4 Ի դրուցէ, դրանց, արտաքոյ:

5 Կապարեայ բարակ թիթեղն:

6 Յատակ:

7 Խծկել. ընդ զծակտիս հիւթով լուիք. Խոյնէ կը գործածէ հաւ Հերացին:

8 Փակ. կղպակի տեղն:

9 Թագէ, յայտնապէս տաճիկ ձայն, բայց ուրիշներն հայացուցանեն՝ Խաթայ:

10 Հոս և ՚ի գլ. Կիթ, Պօլսնիացի, Պօլսնի անուանքն կը ըսուին. բայց ՚ի յոյնն չհանդիպեցայ այս անունն:

11 Եւ Սուրիայի ուպուս Կիթ. այս զուրկս ճիշդ չգտայ ՚ի յունին. բայց միւս հայ օր. Կ'ըսէ՝ ուպուս, որ է մէլ. իսկ Սուրիացիք՝ են Սուրիք. բայց ՚ի յոյնն զերբ ԺԶ գլ. Ը, ուր հիւանդութեանց վրայ կը խօսուի, կայ նման բառ մը որ կ'ըսէ՝ Եմպուս, (բոս արիստոս) զոր յիշէ և Թեոփրաստոս:

12 Փառայ. բուսոյ մի անունն:

13 Կոթէ. խոզան, կոթք բուսոց և խոտոց մնացեալ յետ հնձոց:

14 Կենայ հնար, թէ որ կարելի է, հնար է: